

ציבור עולי הרגל ומקומות מוצאו מתוארים על ידי אישתורי באותו מטבע לשון שנקט הרמב"ן, ולאותה מטרות, ומשמעו אחד – שהתיאור מתייחס לעלייה לרגל של כלל בני המזרח הממלוכי והעלייה שהוא מתאר מתרחשת בתאריכים קבועים – 'בחגים ובמועדים'.

טכסי העלייה לרגל לא התקיימו לאורך כל התקופה הממלוכית באותו תאריך עצמו, אך הם התקיימו תמיד במועדי העלייה לרגל המקראיים – בפסח, שבועות או סוכות. יחידים עלו לרגל בכל שלושת הרגלים, אך טכסי הציבור המיוחדים לירושלים התקיימו ככל הנראה אחת בשנה, כמקובל בדרך כלל בפולחן המקומות הקדושים. תבנית זו התקיימה כידוע גם בפולחן העלייה לרגל לירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה.

במאה השלוש עשרה, ולפחות בראשית המאה הארבע עשרה, נערכו טכסי עלייה לרגל בחג הסוכות. לעיל הצבענו על האפשרות שמועד זה נרמז באיגרת הרמב"ן.⁹ ידיעה מפורשת על עלייה לרגל לירושלים בחג הסוכות נמסרת על ידי הר"ן באמצע המאה הארבע עשרה. אגב דיונו בדין שאילת גשמים, שכידוע זמנה בג' מרחשון מפני תקנתם של עולי רגלים, על מנת שיוכלו לחזור לבתייהם לאחר חג הסוכות קודם לגשם:

והאידינא בתר התורבן, ליתא למיחש לתקנתיהו [=ועתה לאחר התורבן אין לחוש לתקנתם]... צריך לומר... אפילו לאחר חורבן, לפי שהיו מתאספים בכל הסביבות ברגל לירושלים כמו שעושין גם היום, ומפני עולים הללו ראוי שנאחר השאלה.¹⁰

לאמור באמצע המאה הארבע עשרה יודע הר"ן על מנהג עלייה לרגל לירושלים בחג הסוכות, וקובע שהעילה המקורית לאיחור זמנה של שאילת הגשמים בעינה עומדת. יש להניח שקביעתם של טכסי העלייה לרגל בחג הסוכות מלמדת שביסוד הדברים הייתה כוונה לשמר את מסורת העלייה לרגל הקדומה. ההתייחסות המחודשת לאתרי הר הזיתים בתקופה האיווית, ובכללם למקום עליית השכינה – אתר הפולחן העיקרי בתקופה המוסלמית הקדומה – קשורה מן הסתם בחידוש טכסי העלייה לרגל באותה עת.¹¹

⁹ לעיל: הערה 2.

¹⁰ פירוש הר"ן על הרי"ף, תענית דף ב' ע"א, ד"ה 'ואיכא למידק'. והשווה: 'רשב"ג אומר ז' במרחשון, אלא מפני עולי רגלים, ועכשיו שאין לנו עולי רגלים אף הוא שואל תכף למוצאי י"ט', בית הבחירה לר' מנחם המאירי, תענית דף ב' ע"א, מהדורת א' סופר, וינה תרצ"ד, עמ' 34.

¹¹ ראה להלן: פרק ג, ליד הערה 97 ואילך. באיגרות אישיות שנתגלו בגניזה מופיעה פעמים אחדות הברכה שהמקבל יזכה לעלות לרגל בחג הסוכות, כך למשל, החתימה 'ויברכם בסליחה ומחילה וכפרה ולעלות ולחוג את חג הסוכות בחר הקדש בירושלים ולחזות בנועם ה' ולבקר בחיילו', המופיעה באיגרת שנתגלתה בגניזה, מיוחסת על ידי גויטיין לתקופה הצלבנית (הישוב בארץ ישראל, עמ' 303–305). מכאן שזכר העליה לרגל בחג הסוכות נשמר בתקופה הצלבנית שעה שהטכסים שוב לא התקיימו. אמנם בגלל חתימה זו יוחסה התעודה על ידי מפרסמה הראשון לאמצע המאה האחת עשרה, ראה ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 89. על ביטויים 'משיחיים' בחתימת אגרות במכתבי הגניזה, ראה: S. D. Goitein, "Meeting in Jerusalem": Messianic Expectations in the Letters of the Cairo Geniza, *AJSr*, IV, (1979), pp. 43–57.

על התעודות המלמדות על טיבה של העלייה לרגל לירושלים במאה הארבע עשרה, יש להוסיף רשימת מקומות קדושים שיש להקדימה לשנת 1341. הרשימה מתארת מסלול עולי רגל שעיקרו מתייחס לירושלים ולחברון, והיא חתומה בלשון זו:

אני כתבתי, אני יתגדל סופר שער הנשיאות, אדוננו, נשיאנו, נסיכנו, מרור', שר שלום הנשיא, ראש גלויות ישראל, יהי שמו לעולם. וכתבתי באלכחירא דיתבא על נהר נילוס שלום.¹²

הכותב הוא ככל הנראה סופרו של הנשיא שר שלום בן פינחס שפעל במצרים קודם לשנת 1341.¹³ תחילתה של הרשימה חסרה. החלק החסר תאר ככל הנראה את מסלול עולי חרגל בתוך העיר ואת ראשיתו של המסלול שמחוץ לעיר.¹⁴ לעומת זאת, המסלול שמחוץ לחומות מתואר, למן עמק יהושפט, בפירוט רב. חשיבות רבה נודעת לתיאור המפורט שזוכה לו מתחם הר הזיתים. זה הוא המקור היחיד מן התקופה הממלוכית, המתאר בבירור את אבן עליית השכינה ואת הטכסים הנערכים לידה.¹⁵ מלבד ירושלים, שעיקר הרשימה מוקדש לה (=שבע עשרה שורות מתוך ארבעים ואחת, מלבד החלק החסר, השייך כולו לפרק ירושלים), מתארת הרשימה את חברון ואתריה (=ארבע עשרה שורות) ובקצרה – גם את מסורות עבר הירדן (=ארבע שורות), תיאור המדגיש את פנייתה של הרשימה לעולה הרגל מן המזרח. סדר העלייה לרגל המתואר ברשימה זו מתעלם לחלוטין מאתרי השומרון, לא מושפע כלל מפולחן המקומות הקדושים הגלילי ויש על כן לראות בו נוסח רחב ביותר של ריטואל עולי חרגל בירושלים, כפי שהתגבש עד למחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה. הדעת נותנת שהוא משקף מסלול אותנטי של עולה רגל בן קהילות המזרח, בעונת העלייה לרגל.

מתוך שתיים עשרה איגרות המלצה לקבצנים שהעניק יהושע בן אברהם השני, אחרון הנגידים לבית הרמב"ם (1310–1355), ניתנו שתיים ביד אנשים שהתכוונו, על פי נוסח האיגרת, לעלות לרגל לירושלים. שני הקבצנים נהנים מן התואר 'שיח' ואחד מהם מתואר באיגרת כ'מי שיש בו ריח של תורה ומגמת פניו היא ירושלים'. בשולי המכתב מוסיף הממליץ 'ואל תעכבוהו כי הוא ממחר ונכון לצאת לנסיעה',

¹² כתב יד הספריה הבריטית, Add 27.126, fol. 145. כתב היד נרשם אמנם על ידי מרגליות, אך נקרא לראשונה על ידי צ' אילן, שהכין אותו לדפוס. הרשימה כתובה על דף אחד, זעיר, ולשוליו צירף הסופר איורים של שערי הרחמים, יד אבשלום, מערת המכפלה ושל המצבה בקבר רחל ואת תוכנית בית הכנסת של דמוה. דומה שזו רשימת המקומות הקדושים המאוירת, הקדומה ביותר שהגיעה לידינו. כאמור, רשימה זו מיוחדת לריטואל ירושלים וחברון והיא מתעלמת כליל מן המקומות הקדושים שבגליל. אני מודה לצ' אילן שהעמיד לרשותי ברוחב לב, צילומים מוגדלים של הרשימה ואת פיענוחה הראשוני, שבלעדיהם לא ניתן היה לעמוד על טיבה.

¹³ ראה מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 174; שם, ב, עמ' 207–208; י' מאן, 'משרת ראש הגולה בבבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים', ספר הזכרון לש"א פוזננסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' כה.

¹⁴ הקטע חסר, ככל הנראה, תיאור המסלול בעיר עד לשערי הרחמים. במקור נכלל ככל הנראה תיאור מפורט של שערי הרחמים, שכן המחבר מתייחס אליהם פעמיים נוספות, פעם ראשונה בתיאור המראה הנשקף מהר הזיתים (שם הולכים כל היהודים שבירושלים... כי משם יראה בית המקדש ושערי הרחמים). מלבד זאת, כאמור, מופיע בשולי הרשימה איור מפורט של השערים.

¹⁵ ראה להלן: פרק ג, ליד הערה 110.

אמירה המעידה על האמינות שיוחסה לאגרות הקבצנים ולתואר 'חולך ירושלים' או 'עולה הרגל' המופיע בהם.¹⁶ כאמור לעיל, אין בידיעות אלו, אלא כדי ללמד על נוכחותה של תופעת החליכה לירושלים בתודעה הציבורית בתקופה הנדונה.¹⁷

במאה החמש עשרה מתרבות הידיעות על תנועת עולי רגל לירושלים באביב – בפסח ובשבועות. באותה תקופת שנה התנהלה גם תנועת עולי רגל נוצרים – מזרחיים, שהגיעו לירושלים לקראת חג הפסחא, ועולי רגל מוסלמים הגיעו באותו פרק זמן עצמו לחגיגות נבי מוסא שהתחדשו זה מקרוב. המשתתפים בחגיגות אלו התרכזו קודם צאתם בירושלים והחגיגות התרחשו אף הם, כמו גם טכסי הפסחא הנוצריים וטכסי הזיארה היהודיים, באביב.¹⁸

הגורם הישיר להעתקת טכסי העלייה לרגל לאביב היה כנראה התגבשות פולחן הזיארה בקהילות המזרח, פולחן שלבש תבניות טכסיות במהלך המאה השלש עשרה, התרחש בחודשי אייר-סיון ודחק בהדרגה את החליכה לירושלים ממקומה המרכזי בפולחני העלייה לרגל של יהודי המזרח. טכסי המרכזים של הזיארה נערכו בט"ו באייר ליד מערת הלל ושמאי במירון, ובכ"ח בו ליד קבר שמואל הנביא ברמה, סמוך לירושלים.¹⁹ בעקבות המציאות החדשה הוסטו טכסי העלייה לרגל לירושלים מחג הסוכות ונקבעו לחג השבועות, סמוך ונראה לטכסי רמה שנערכו כשבוע וחצי קודם לחג, כשלושה מילין מירושלים.

ריטואל העלייה לרגל לירושלים נדחק בהדרגה לשולי הטכס הדתי ואת מקומו תופסים עתה טכסי הזיארה לקבר שמואל הנביא ברמה. טכסי העלייה לרגל לירושלים מתרחשים אפוא במאה החמש עשרה בתקופה שבין כ"ח באייר, ועד למוצאי חג השבועות. החגיגות נפתחו בטכסי רמה בימים כ"ז-כ"ט באייר, כטכסי זיארה, ונסתיימו בהגעת החוגגים לירושלים לימי החג. יש להניח שבין שני מוקדיה הטכסיים של העלייה לרגל הלך עולה הרגל לחברון כמקובל בסדר הפולחן הירושלמי העולים לרמה מתאכסנים בירושלים, השתתפותם בטכסי רמה נתפסת בעיניהם כעלייה לרגל לירושלים, וכך גם רואה זאת הקהילה הירושלמית שטיפחה את פולחן המקום ואת סמליו, נהנתה מפריחתם של החקדשות שהוקדשו למקום ואשר פרנסיה היו ממונים על המתחם המקודש. התהליך

¹⁶ TS, 8 J 17, f. 13; Or. 5544, f. 2 ראה ש"ד גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 85 (האיגרות מתוארות בסעיפים [ט], [יא]). האיגרות יופיעו בספר חיישוב, ג, המדור 'עלויות לארץ ישראל' (בהתקנה). איגרת הסלצה שלישית הנוגעת לארץ ישראל, מתייחסת לתושב ירושלים השב לביתו, TS, 8 J 9, f. 15, גויטיין, שם, סעיף [י].

¹⁷ ראה לעיל: פרק א, ליד הערה 17.

¹⁸ על טכסי נבי מוסא ראה תיאורו המקיף של כנען, מקומות קדושים, עמ' 193-214 (וראה שם, עמ' 193, הערה 1, ביבליוגרפיה קודמת), על תיאורו טכסי נבי מוסא, ראה לאחרונה, ש' תמרי, 'מקאם נבי מוסא שלייד יריחו', קתדרה 11 (תשל"ט), עמ' 153-156.

¹⁹ על טכסי מירון ראה להלן: חלק ב, פרק ב, ליד הערה 110 ואילך; על טכסי רמה, ראה להלן: הערה 20.